

Ks. dr hab. Waldemar Klinkosz, prof. uczelni
Instytut Psychologii UKSW w Warszawie
Katedra Psychologii Różnic Indywidualnych

Recenzja pracy doktorskiej Pana mgra Pawła Łowickiego „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej”

Przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska autorstwa mgra Pawła Łowickiego stanowi cykl pięciu powiązanych tematycznie artykułów stanowiących dorobek kandydata do stopnia doktora. Tytuł projektu doktorskiego, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (grant 2018/28/T/HS6/00057, 2017/27/N/HS6/00541 i 2016/23/B/HS6/00312) brzmi „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej”. Mgr Paweł Łowicki jest pierwszym autorem wszystkich przedstawionych do oceny tekstów. Zostały one opublikowane w latach 2017-2020 w wysoko punktowanych czasopismach z Listy JCR we współautorstwie z promotorem (dr. hab. Marcinem Zajenkovskim, prof. UKSW). Dwa z nich opublikowane są z naukowcami zagranicznymi (z Erasmus University Rotterdam oraz Duke University, Durham, USA).

Zadeklarowany przez mgra Łowickiego wkład własny w redakcję tekstów obejmuje: przygotowanie planu badań (konceptualizację), metodologię, prowadzenie badań i zbieranie danych, analizę formalną, napisanie tekstu pierwotnego (oryginalnego) oraz redagowanie artykułów w wersji ostatecznej po uzyskaniu pozytywnych recenzji. Przedłożone artykuły zostały opublikowane w różnych czasopismach indeksowanych w bazie *Journal Citations Reports* i posiadają zróżnicowany wskaźnik Impact Factor. Cykl artykułów zgłoszonych do recenzji jako dorobek dysertacyjny jest pewnym novum w polskiej psychologii, ponieważ łączy tematykę z różnych obszarów wiedzy, m.in. z psychologii różnic indywidualnych i psychologii religii. Kiedy w 1997 roku Alan Greenspan na Uniwersytecie Connecticut po raz pierwszy wspominał o erze konceptualnej (*Conceptual Age*) wskazując na wyzwania przed jakimi stanęła ekonomia świata, nikt nie przypuszczał, że również psychologii przyjdzie zmierzyć się z nowymi zadaniami. Wzrost wymagań wobec pracowników, konieczność posiadania przez nich umiejętności konceptualnych (nabycia umiejętności tworzenia, analizowania i przetwarzania informacji oraz efektywnej interakcji z innymi ludźmi) w dużym stopniu odbiły się na ich zdrowiu psychicznym i fizycznym. Może właśnie dlatego różnego

Ks. dr hab. Waldemar Klinkosz, prof. uczelni
Instytut Psychologii UKSW w Warszawie
Katedra Psychologii Różnic Indywidualnych

Recenzja pracy doktorskiej Pana mgra Pawła Łowickiego „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej”

Przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska autorstwa mgra Pawła Łowickiego stanowi cykl pięciu powiązanych tematycznie artykułów stanowiących dorobek kandydata do stopnia doktora. Tytuł projektu doktorskiego, finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki (grant 2018/28/T/HS6/00057, 2017/27/N/HS6/00541 i 2016/23/B/HS6/00312) brzmi „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej”. Mgr Paweł Łowicki jest pierwszym autorem wszystkich przedstawionych do oceny tekstów. Zostały one opublikowane w latach 2017-2020 w wysoko punktowanych czasopismach z Listy JCR we współautorstwie z promotorem (dr. hab. Marcinem Zajenkovskim, prof. UKSW). Dwa z nich opublikowane są z naukowcami zagranicznymi (z Erasmus University Rotterdam oraz Duke University, Durham, USA).

Zadeklarowany przez mgra Łowickiego wkład własny w redakcję tekstów obejmuje: przygotowanie planu badań (konceptualizację), metodologię, prowadzenie badań i zbieranie danych, analizę formalną, napisanie tekstu pierwotnego (oryginalnego) oraz redagowanie artykułów w wersji ostatecznej po uzyskaniu pozytywnych recenzji. Przedłożone artykuły zostały opublikowane w różnych czasopismach indeksowanych w bazie *Journal Citations Reports* i posiadają zróżnicowany wskaźnik Impact Factor. Cykl artykułów zgłoszonych do recenzji jako dorobek dysertacyjny jest pewnym novum w polskiej psychologii, ponieważ łączy tematykę z różnych obszarów wiedzy, m.in. z psychologii różnic indywidualnych i psychologii religii. Kiedy w 1997 roku Alan Greenspan na Uniwersytecie Connecticut po raz pierwszy wspominał o erze konceptualnej (*Conceptual Age*) wskazując na wyzwania przed jakimi stanęła ekonomia świata, nikt nie przypuszczał, że również psychologii przyjdzie zmierzyć się z nowymi zadaniami. Wzrost wymagań wobec pracowników, konieczność posiadania przez nich umiejętności konceptualnych (nabycia umiejętności tworzenia, analizowania i przetwarzania informacji oraz efektywnej interakcji z innymi ludźmi) w dużym stopniu odbiły się na ich zdrowiu psychicznym i fizycznym. Może właśnie dlatego różnego

typu przejawy zachowań religijnych współczesnych ludzi (a czasem jedynie ich myślenie życzeniowe), pomagają *homo rationale* i *homo faber*, odnajdywać równowagę pomiędzy „ciałem” i „duchem”. Podejmowane przez psychologię empiryczną badania szeroko (i różnorodnie) rozumianego „doświadczenia religijnego” człowieka żyjącego w dobie konceptualnej, która jest kontynuacją ery informatycznej, przeżywają swoisty renesans i pozwalają poszerzać zakres zainteresowań na inne obszary, takie jak np. psychologia zdrowia, psychologia grup społecznych o charakterze religijnym, a także na inne dyscypliny naukowe. Dla coraz liczniejszej grupy badaczy doświadczenie religijności staje się centralnym tematem zainteresowań i prowadzonych badań. Wspomnieć należy np. Pascala Boyera i Charles’a Ramble, prekursorów interdyscyplinarnych badań nad religijnością, oraz Stefana Hubera - twórcę pięciowymiarowej koncepcji tzw. centralności religijności. Do tego grona zaliczyć należy również Pana mgra Pawła Łowickiego, który wpisał się w naukową spuściznę psychologii dzięki zrealizowanym badaniom i opublikowanym wynikom w literaturze o zasięgu ogólnosiwiatowym

Pierwsza publikacja w *Personality and Individual Differences* zatytułowana „It's the heart that matters: The relationships among cognitive mentalizing ability, emotional empathy, and religiosity” jest efektem przeprowadzonych dwóch badań empirycznych. Dotyczy związków pomiędzy zdolnością do mentalizacji poznawczej, empatią emocjonalną oraz religijnością. Autor podsumowując wyniki (na stronie 19) stwierdza, że: primo - empatia emocjonalna istotnie koreluje dodatnio z ogólną religijnością ale nie koreluje ze zdolnością do mentalizacji (badanie 1) oraz secundo – mimo różnic w subiektywnie ocenianej zdolności do mentalizacji pomiędzy osobami określającymi się jako bardziej religijne vs mniej religijne – w badaniach empirycznych nie stwierdzono istotnego związku w poziomie religijności i zdolnościach mentalizacyjnych (2 badanie). Dalsze dociekania wskazują jednak na znaczenie zdolności metalizacyjnych dla religijności. Badania przeprowadzone *Testem Odczytywania Stanu Umysłu na Podstawie Oczu* wskazują na powiązanie religijności z poznawczym stylem religijności, w tym z jednym z dwóch dominujących sposobów przetwarzania dogmatów wiary - a mianowicie - na symboliczną interpretację religii, a ponadto ukazują pozytywny związek empatii emocjonalnej z ogólną religijnością oraz wysoką akceptacją dogmatów religijnych.

O czym mówią te wyniki? Autor nie konstatuje stwierdzonych prawidłowości. Czy uzyskane wyniki wskazują, że religijność i przekonania religijne są racjonalne, a w konsekwencji zaangażowanie religijne jest aktem irracjonalnym? Czy też wyniki świadczą raczej o tym, że to sposób „wierzenia” osoby - literalny lub symboliczny - istotnie modyfikuje

model zależności pomiędzy zdolnością do mentalizacji, empatią emocjonalną oraz religijnością?

Drugi artykuł zatytułowany „Empathy and exposure to credible religious acts during childhood independently predict religiosity” opublikowany w *The International Journal for the Psychology of Religion* w 2020 roku podejmuje zagadnienie związku religijności z empatią emocjonalną. Autor wykorzystał podskalę Empatyczna troska z *Indeksu Reaktywności Interpersonalnej* Marka H. Davisa (1983), *The Credibility Enhancing Displays Exposure Scale* [Skala Poprawnie Ekspozowanej Wiary] Lanmana i Buhrmestera (2017) oraz pięciowymiarowy *Test Centralności Religii* Hubera i Hubera (2012). Badaczka interesowała, w jaki sposób indywidualne różnice w emocjonalnej trosce o empatię i społeczny mechanizm uczenia się aktów wiary religijnej w dzieciństwie pozwalają przewidywać religijność osób dorosłych. Analizy korelacyjne pomiędzy zmiennymi, a także regresyjne, pozwoliły określić procentowy udział płci, wieku, empatycznej troski dla wskaźnika wzrostu religijności w odniesieniu do centralności religijności u badanych studentów. Chociaż rola rodziców i opiekunów (czynniki społeczne) dla wczesnodziecięcych doświadczeń dzieci pozwalała przewidywać poziom religijności studentów, to istotny udział miała również empatia emocjonalna. Natomiast badania wymiarów religijności diagnozowanych przez Hubera i Hubera (2012) wykazały, że tylko jeden wymiar spośród pięciu diagnozowanych tą metodą był istotnie przewidywany przez mechanizmy społecznego uczenia się religijności i ujawniający się w ekspozycji społecznej rozumianej jako „publiczne uczestnictwo w nabożeństwach i obrzędach opracowanych”. Dodać należy brak występowania interakcji pomiędzy empatią i ekspozycją na wiarygodną religijność rodziców.

O czym zdaniem Doktoranta świadczą te wyniki? Czy człowiek nabywający postawę religijną w następstwie społecznego uczenia się zachowań religijnych nie powinien być empatyczny? Może zatem dobór osób do próby był nieadekwatny? Nie we wszystkich przecież religiach postać dobrego Samarytanina jest postacią pozytywną.

Kwestię subiektywnego odbioru empatii i jej roli w kontekście religijności podejmuje Doktorant w artykule trzecim „Religiousness Is Associated With Higher Empathic Concern - Evidence From Self- and Other-Ratings” opublikowanym w *Psychology of Religion and Spirituality*. W tym miejscu należy docenić jasność myślenia naukowego mgra Pawła Łowickiego oraz umiejętność zaplanowania „dopełniających/uzupełniających” badań. Wątpliwości związane z subiektywną samooceną empatii (która ulega zniekształceniu przez potrzebę aprobaty społecznej i autoprezentacji), a także nierozwiązana kwestia braku interakcji

empatii z ekspozycją społeczną (udziałem w publicznych praktykach religijnych), które pojawiły się w następstwie opracowanych i prezentowanych wyników w artykule drugim stały się punktem wyjścia do kolejnej eksploracji tematu i kontynuowania badań empirycznych z obszaru psychologii religii i psychologii różnic indywidualnych. Jednoczesny pomiar empatii i religijności za pomocą metody samoopisowej (*self-report*) oraz metodą szacowania uczestników badania przez osoby im bliskie (*peer-report*) pozwolił stwierdzić, że osoby zadeklarowane jako mocno i zdecydowanie wierzące w Boga charakteryzowały się zarówno wyższym poziomem empatii, jak również były uważane za bardziej empatyczne przez osoby z bliskiego otoczenia – w porównaniu do mniej religijnych. Ponadto studenci religijni przedstawiali siebie jako „współczujący” i „współodczuwający z osobami doświadczającymi niepowodzeń” (Empatyczna troska). Dwie równoległe metody diagnozowania empatii emocjonalnej i religijności pozwoliły Autorowi wysnuć wniosek o pozytywnej współzależności pomiędzy głęboką religijnością (rozumianą jako wiara w Boga) oraz empatią emocjonalną - i to niezależnie od wieku, płci i podatności na aprobatę społeczną.

Czwarty artykuł z serii zatytułowany „The Interplay Between Cognitive Intelligence, Ability Emotional Intelligence and Religiosity” opublikowany w *Journal of Religion and Health* (2019) jest ważnym dopełnieniem wcześniejszych publikacji. Badania Autora wykraczają poza dotychczas diagnozowane zmienne: religijność, mentalizację i empatię emocjonalną. Rozwój zainteresowań Doktoranta idzie w kierunku poszerzenia puli zmiennych o inteligencję emocjonalną. Zatem kierunek dotychczasowych rozważań został nieco zmieniony i pozwolił Autorowi trafnie uzasadnić wybór kolejnej zmiennej badawczej. Decyzję uzasadnia pisząc: „Wybór inteligencji emocjonalnej jako zmiennej badawczej w omawianym kontekście nie był bynajmniej przypadkowy. Po pierwsze zauważyliśmy, że inteligencja emocjonalna sytuuje się na pograniczu zmiennych o charakterze poznawczym i społeczno-emocjonalnym. Po drugie, alternatywne ujęcia inteligencji emocjonalnej jako cechy i jako zdolności nastroczają analogicznych trudności w zakresie pomiaru co w przypadku zróżnicowanych miar mentalizacji” (s. 23, w. 3-7). A zatem tok myślenia młodego naukowca jest jasny, precyzyjny i konsekwentny z założonym celem badań. Są nimi teoretyczne dookreślenie pojęć, które w założeniu są ściśle związane z zaangażowaniem w publiczne praktyki religijne oraz próba psychologicznego wyjaśnienia religijności osób deklarujących się jako wierzące w Boga. Tak ustawiony plan badań własnych zasługuje na szczególne uznanie z uwagi na zastosowanie *Neutralnego Kulturowo Testu Inteligencji* Raymonda B. Cattella i Alberty K. S. Cattell (CFT-3). Wnioski z badań kolejnej zmiennej wskazują na istotną

negatywną współzależność między niektórymi wymiarami religijności a inteligencją poznawczą. Nie stwierdzono natomiast związku religijności z inteligencją emocjonalną. Badanie 2. ujawniło, że związek między religijnością i inteligencją emocjonalną był zapośredniczony przez empatię. Oba predykatory: inteligencja poznawcza i inteligencja emocjonalna zwiększyły udział w wyjaśnianiu religijności wówczas, kiedy były analizowane razem.

Ostatni tekst zgłoszony do oceny jako dorobek doktorski to publikacja z 2017 roku w *Journal of Religion and Health* zatytułowana „Divine Emotions: On the Link Between Emotional Intelligence and Religious Belief.” Dwuetapowe badania studentów Uniwersytetu Warszawskiego z wykorzystaniem *Testu Inteligencji Emocjonalnej* (Śmieja i wsp., 2014) oraz metodą kwestionariuszową zawierającą trzy pytania dotyczące wiary w Boga wykazały, że ogólny poziom przekonań religijnych korelował dodatnio z inteligencją emocjonalną. Zreplikowane badania na próbie dorosłych chrześcijan potwierdziły wcześniejsze prawidłowości a ponadto ujawniły, że zarówno cecha, jak i inteligencja emocjonalna, ujemnie korelowały z zewnętrzną orientacją religijną i negatywnym radzeniem sobie z religijnością. Dodatkowa analiza wykazała, że orientacja zewnętrzna pośredniczyła w związku między religijnością i inteligencją emocjonalną.

Podsumowanie

Przedstawiony przez Autora cykl artykułów, będący ogólnym projektem zatytułowanym „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej”, jest rzetelnym studium teoretyczno-empirycznym. Oryginalność i nowatorstwo postawionego problemu badawczego polega na przeprowadzeniu badań religijności w celu ujednoczenia wniosków wynikających z powiązania religijności z inteligencją emocjonalną, teorią społecznego uczenia oraz zdolnością do metalizowania. Rozwiązania postawionego problemu Autor poszukiwał w modelu korelacyjnym i regresyjnym. Pojęty temat badawczy jest ciekawy w aspekcie poznawczym, ponieważ pozwala zrozumieć sytuację osób wierzących, ich doświadczenie religijne w powiązaniu z ich inteligencją poznawczą i inteligencją emocjonalną, zdolnością do metalizowania poznawczego, empatią emocjonalną i przez mechanizmy społecznego uczenia się religijności, aktów wiary religijnej w dzieciństwie oraz zewnętrzną orientacją religijną. Każdy badacz poszukujący prawdy marzy o zbudowaniu spójnego modelu zależności. Analizując cykl artykułów można uznać je za ważne i stanowiące ważny wkład w rozwój psychologii różnic

indywidualnych i psychologii religii, ponieważ wnioski wynikające z opublikowanych wyników badań, pomagają zrozumieć fenomen doświadczenia wiary religijnej osób mających silne przekonania religijne. Pozwalają nadto stwierdzić, które zmienne poznawcze oraz społeczno-emocjonalne pośrednio ugruntowują przekonania religijne, a które je osłabiają. Jestem mocno przekonany o tym, że w niedalekiej przyszłości, mgr Paweł Łowicki, już jako doktor z doświadczeniem naukowym, podejmie obszerne badania uwzględniające wszystkie dotychczas badane zmienne, które w realizowanym projekcie naukowym okazały się istotne dla zmiennej wyjaśnianej, jaką była religijność i wiara w Boga. Holistyczny model religijności człowieka wyjaśniany przez zmienne poznawcze oraz społeczno-emocjonalne byłby kolejnym doniosłym wkładem w rozwój psychologii religii oraz psychologię różnic indywidualnych.

Uwagi krytyczne – pytania do doktoranta

1. W artykule nr 5 – doktorant zapytywał o przekonania religijne metodą kwestionariuszową zawierającą tylko 3 pytania. Czy taki sposób badania nie jest obciążony zbyt dużym błędem subiektywizmu lub co gorsza - myślenia życzeniowego? Czy różnorodność wyznań albo stopień zaangażowania religijnego osób biorących udział w badaniach, nie może być moderatorem między inteligencją emocjonalną i przekonaniami religijnymi? Wydaje mi się, że o wiele ciekawsze wyniki uzyskałby badacz, gdyby zastosował metodę jakościową, np. opracowaną przez Zenona Uchnasta (2013) Jakościową Analizę Personalistyczną (JAP), która powstała w oparciu o założenia podejścia fenomenologicznego Giorgiego, psychologii egzystencjonalnej, psychologii Gestalt i psychologii ekologicznej Gibsona. JAP umożliwia przedstawienie doświadczenia osobowego w postaci opisu konkretnego zdarzenia życiowego (Iskra, Artymiak, 2013) - w tym przypadku „doświadczenia wiary w Boga” - co pozwala wyciągnąć daleko bardziej idące wnioski aniżeli w badaniu metodą pytań otwartych.

2. W badaniach brali udział przede wszystkim studenci polskich uniwersytetów ale także dorośli chrześcijanie (artykuł nr 5). W próbie badawczej rzymscy katolicy stanowili odpowiednio: w pierwszym artykule 67,2%, w drugim - 63,3%, w trzecim - 64,8%, w czwartym – 88% (67,8% studentów deklarowała się być religijna) i w piątym - 91,2%. Niezależnie od formalnej przynależności Polaków do Rzymskiego Kościoła Katolickiego, którą Rocznik Statystyczny podaje jako 95,5% społeczeństwa - mam wątpliwość natury metodologicznej. Czy doktorant zgodzi się z zarzutem, że łączny procentowy udział w próbach

badawczych w przedziale od 8,8% do 36,7% osób przynależących do innych kościołów chrześcijańskich lub będący wyznawcami innych religii (głównie monoteistycznych), mógł w istotny sposób wpłynąć na wyniki analiz regresyjnych i korelacyjnych? Czy nie lepiej było przyjąć dobór celowy danych do analiz statystycznych pozostawiając w próbie badawczej jedynie osoby reprezentujące jedną konfesję czyli rzymskich katolików? Rzeczywiście w przedostatniej publikacji Autor w znacznej mierze rozwiewa moją wątpliwość natury metodologicznej, kiedy pisze: „Badanie 2 ujawniło, że związek między inteligencją emocjonalną a religijnością był zapośredniczony przez empatię (...), co wskazuje, że efekt ten jest prawdopodobnie zależny od różnych czynników, takich jak struktura próby czy typ religijności (Łowicki, Zajenkowski i van der Linden, 2019, p. 1998).

Niezależnie od zgłoszonych uwag krytycznych, chcę z przekonaniem wskazać na wysoką wartość naukową projektu doktorskiego obejmującego 5 tekstów naukowych opublikowanych w czasopismach z listy JCR. Uwagi, jakie przedstawiłem, nie umniejszają ich wartości, a jedynie mogą być inspiracją dla Pana magistra Pawła Łowickiego i Jego dalszych badań, które, jak przypuszczam w przyszłości podejmie w pespektywie osobistego rozwoju naukowego - czego mu z głębi serca życzę.

Wnioski końcowe

Opublikowane teksty stanowiące cykl pięciu artykułów przedstawionych mi do oceny jako dorobek kandydata do stopnia doktora są powiązane tematycznie. Napisane zostały w sposób, który zasługuje na najwyższe uznanie recenzenta. Zredagowane są klarownie i syntetycznie, dlatego stanowią doskonałą kwintesencję pracy teoretyczno-empirycznej młodego badacza. Zarówno ujęcie teoretyczne kluczowych dla projektu zagadnień, ich precyzyjne zoperacjonalizowanie i jednoznaczne zdefiniowanie, przygotowanie planu badań, a także dyskusja wyników, zostały przeprowadzone adekwatnie do założonych celów badawczych. Również podsumowanie zrealizowanych badań, w którym Autor wskazał na ograniczenia związane z realizacją projektu (np. charakter korelacyjny wnioskania naukowego czy zastosowanie w większości metod kwestionariuszowych samoopisowych), nie budzą zastrzeżeń.

Bardzo wysoko oceniam cykl 5 artykułów naukowych przedstawiony mi do oceny ze względu na podjęty temat, wartość dokonanej analizy literatury psychologicznej, a szczególnie

zaprezentowane w niej badania własne Autora i klarowne wnioski, jakie wyprowadził z analizy wyników uzyskanych z badań własnych. Tym samym stwierdzam, że projekt doktorski „Poznawcze i społeczno-emocjonalne korelaty religijności – rola mentalizacji, empatii i inteligencji emocjonalnej” spełnia wymogi określone w art. 13 ustawy z dnia 14 marca 2003 roku o tytule i stopniach naukowych (Dz. U. z 2016 r., poz. 882, z późn. zm.) stawiane kandydatom do uzyskania stopnia naukowego doktora z zakresu psychologii. W związku z powyższym stawiam formalny wniosek o dopuszczenie Pana mgra Pawła Łowickiego do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Gdańsk, 3 września 2020 roku

Waldemar Kliński